

ΜΑΝΟΛΗ Γ. ΣΕΡΓΗ

ΜΝΗΜΗ ΜΙΧΑΗΛ ΜΗΤΣΑΚΗ:
ΕΚΑΤΟΝ ΠΕΝΤΕ ΕΤΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ
(με αφορμή ένα «αταυτοποίητο» δημοσίευμα της εφημερίδας *Εμπρός*)

Το κείμενο με τις «ταξιδιωτικές εντυπώσεις» που ακολουθεί δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εμπρός*, του Δημητρίου Οικ. Καλαποθάκη, στις 2 Σεπτεμβρίου 1897, τέσσερις περίπου μήνες μετά την λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου που η «ελληνοκεντρική» ιστορία κατέγραψε ως «Ατυχή»¹. Περιγράφονται σ' αυτό δύο «επαρχιακά φαινόμενα»: Σκηνές από ένα περιφερόμενο πανόραμα στην πόλη της Πάτρας και από ένα καφεσαντάν στον Πύργο της Ηλείας.

Η Χριστίνα Κουλούρη, στο πρόσφατο πόνημά της *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*², θεωρεί ότι το ύφος του προειρημένου κειμένου, ιδίως του πρώτου του τμήματος που αναφέρεται στο πανόραμα της Πάτρας, ομοιάζει με του Μιχαήλ Μητσάκη (εφεξής: Μ.Μ.), αλλά δεν μπόρεσε (δικαιολογημένως) να το ταυτίσει, επειδή προφανώς δεν ήταν στις προτεραιότητες της συγγραφής της. Στα επόμενα θα καταδείξω ότι το ενδιαφέρον (όντως) αυτό δημοσίευμα ουδεμία σχέση έχει με τον Μ.Μ., αλλά απλουστάτα ο υποκρυπτόμενος συντάκτης του πραγματεύεται δύο θέματα, τα οποία είχε παρουσιάσει παλαιότερα, με το *ίδιον*, το ξεχωριστόν του ύφος ο «κοινωνικός λαογράφος» Μ.Μ.

Ερμηνεύω, επίσης, τον όντως αξιοπρόσεκτο τρόπο με τον οποίο αναπαριστάνεται η ήττα του 1897 στον αθηναϊκό Τύπο και τον ρόλο που διεδραμάτισε σ' αυτήν την αναπαράσταση η εφημερίδα *Εμπρός* του Καλαποθάκη.

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται σε τρία γνωστά θεωρητικά δεδομένα:

1. Η ελληνική κοινωνία αμέσως μετά την επονειδιστή ήττα «δεν ήταν η κοινωνία που βγήκε από το '97, αλλά η κοινωνία που το προκάλεσε και το

1. Βλ. ενδεικτικά Henri Turot, *Η κρητική επανάσταση και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, μτφρ. Λόισκα Αβαγιανού, Ειρμός, Αθήνα 1991· *Ο πόλεμος του 1897*, Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999.

2. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, 228, υποσημ. 137. Θεωρώ, πάντως, αναγκαίον να σημειωθεί ότι το κείμενο που σχολιάζω (ελάχιστο τμήμα του οποίου δημοσιεύει η κ. συνάδελφος) απόκειται στο αρχείο μου από την περίοδο της ενασχολήσεώς μου με τον Μ.Μ., δηλαδή από το 2004, τότε που προσπαθούσα να αλιεύσω στον ωκεανό των εφημερίδων και των περιοδικών τα μητσάκεια κείμενα...

δέχθηκε. Άνθρωποι που αγαπούσαν να αποκοιμίζονται με λόγια, που δεν ήθελαν τίποτε να έρθει να ταράξει την πρόσφατα αποκτημένη ισορροπία τους³. Ήταν μια κοινωνία «αντιπνευματική», χωρίς «αναζητήσεις και αγωνίες», που κατανάλωνε εύκολα ιδεολογίες και ιδεολογήματα, όλα «καταπεπτωκότα» (για να χρησιμοποιήσω λαογραφικό όρο) από την τράπεζα των ιδεολογιών των λογίων της, που αφορούσαν στην παράδοση, στις αξίες της ελληνικής φυλής, στην απόδειξη της «εθνικής συνέχειας», στον «περιούσιον ελληνικόν λαόν» και στην ιστορική του αποστολή ως εκπολιτιστή της Ανατολής, κλπ. Επιπλέον, όχι καινούργια προβλήματα, όχι αναζητήσεις και αγωνίες, όπως εκφράζει σαφώς το έργο του Γ. Σουρή και αποδεικνύει η επιτυχία που σημείωσε. Ο Μ.Μ., αντιθέτως, υπενθύμιζε σε κάθε ευκαιρία όλην αυτή την κατάσταση, στα λογοτεχνικά και τα δημοσιογραφικά κείμενά του. Η παρουσία του Παπαδιαμάντη, από την άλλη, «ησύχαζε την συνείδησή τους για τις υποχρεώσεις τις οποίες είχαν απέναντι στην παράδοση κι απέναντι στον ελληνικό λαό»⁴.

2. Οι σχέσεις του Τύπου-Κοινού την περίοδο του 1897 ήταν αυτές που γνωρίζουμε να ισχύουν (απαρεγκλίτως σχεδόν) μέχρι σήμερα⁵. Θεωρείται πλέον εδραιωμένη στην επιστημονική βιβλιογραφία και κοινώς παραδεδεγμένη η γνώμη ότι ο Τύπος του 19^{ου} αι. αντανakλά τη συγκεκριμένη παραταξιακή συγκρότηση του κομματικού συστήματος, ότι λειτούργησε ως πόλος περί τον οποίο συσπειρώθηκαν οι αντιτιθέμενες κομματικές παρατάξεις, ότι δημιούργησε, συντήρησε και ενίσχυσε ιδέες, ιδεολογίες και ιδεολογήματα. Με άλλα λόγια, δεν θα αναλύσω εδώ το πώς ο Τύπος διαμεσολαβεί ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και στην ιστορική αλήθεια, και άλλα συναφή ζητήματα, τα οποία έχω αναλύσει διεξοδικότερα αλλού⁶. Επαναφέρω δηλαδή στη συζήτηση τον πολυσυζητημένο όρο *επικοινωνία*⁷, *πολιτική επικοινωνία* ειδικότερα (την αλληλόδραση ανάμεσα στα Μέσα Ενημέρωσης και το πολιτικό σύστημα)⁸. Ο Τύπος του '97, σύσσωμος σχεδόν, αναπαράγει ένα είδος λόγου με σταθερόν προσανατολισμό *την εθνική παιδαγωγία στα κυρίαρχα ιδεο-*

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987⁸, 407. Τελευταία έκδοση από τις εκδόσεις Γνώση (2013).

4. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας...*, ό.π., 407.

5. Η σχέση αυτή σήμερα έχει φθάσει αναντίρρητα σε υψηλότερη διαβάθμιση. Οι ειδικοί θεωρούν ότι η πολιτική, στις σύγχρονες δημοκρατίες, είναι «μεσο-κεντρική» (media centered). Βλ. D. Swanson, «Το νέο επικοινωνιακό πεδίο και η δημοκρατία: Προκλήσεις και εξελίξεις», στον τόμο Στ. Παπαθανασόπουλος (επιμ., εισαγ., μτφρ.), *Επικοινωνία και κοινωνία από τον εικοστό στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000, [421-442], 430.

6. Βλ. Μ. Γ. Σέργη, «Η εφημερίδα *Αγών Πρέβεζης* ως μέσον έκφρασης του “συγκρουσιακού κύκλου” των δεκαετιών 1950 και 1960 στην Πρέβεζα και την Ήπειρο, και άλλα στοιχεία της ταυτότητάς της», *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας* (16-20 Σεπτεμβρίου 2009), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δήμος Πρέβεζας, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 2010, [531-556], 536-537.

7. Κλήμης Ναυριδής, *Κλινική κοινωνική ψυχολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994, 103-104.

8. Ν. Δεμερτζής, *Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, 74, 27 κ.ε., 70 κ.ε.

λογήματα της εποχής, στην ενίσχυση του κυρίαρχου εθνικού αφηγήματος, της Μεγάλης Ιδέας δηλαδή.

3. Ο πολιτισμικός εθνικισμός εκσυγχρονίζεται περί τα τέλη του 19^{ου} αι., αφού το 1896 εμφανίζεται στην Ελλάδα ένα ακόμη μέσον διακίνησης ιδεών: Δίπλα στον λόγο των εφημερίδων και των φυλλαδίων ίσταται αρωγός η νεωτεριστική εικόνα. Εδώ βρίσκουν λειτουργική θέση το πανόραμα της Πάτρας του επομένου κειμένου και οι πάμπολλοι κυκλοφορούμενοι λαϊκοί πίνακες ζωγραφικής, του Γ. Ροϊλού (1867-1928) κυρίως, ο οποίος συμμετείχε στις τότε πολεμικές επιχειρήσεις. Η εικονογράφηση του «Ατυχούς Πολέμου» από έναν «επώνυμο» ζωγράφο, όπως ο προαναφερθείς, ενίσχυσε τη διáδοση τού περί το '97 μύθου.

Η μελέτη της χρησιμοποίησης της εικόνας ως ιστορικού τεκμηρίου έχει μακρά παράδοση⁹. Ο Ρολάν Μπαρτ από τη δεκαετία του 1970 έκανε λόγο για «ανάγνωση των εικόνων»¹⁰. Από την επομένη δεκαετία στη Λογοτεχνία, στις «Σπουδές του Πολιτισμού της Εικόνας» (Visual Culture Studies), στη Λαογραφία εισήλθε θριαμβικά η μελέτη της δίπλα στα κείμενα. Οι λαογράφοι Ρέα Κακάμπουρα και Ορσαλία - Ελένη Κασσαβέτη (σχετικά προσφάτως) πρότειναν στην ελληνική επιστημονική κοινότητα μια ιδιαίτερη μέθοδο ανάλυσης του *λαϊκού πολιτισμού* βασισμένη στην αναζήτηση, την κριτική ερμηνεία, αλλά και την παραγωγή πλέον από τους μαθητές/-τριες φωτογραφικών και οπτικοακουστικών λαογραφικών τεκμηρίων¹¹. Η «οπτική ρητορική» (Visual Rhetorics)¹² ανέδειξε την σημασία και την συμβολική αξία των «οπτικών αφηγήσεων», ιδίως εκείνων που συνδέονται με την *πειθώ* και την τέχνη της στην δημόσια κοινωνική σφαίρα, στην εθνική παιδαγωγία στην εδώ περίπτωση μας.

ΕΚ ΤΟΥ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑΡΙΟΥ ΜΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Ἐκάστη κοινωνία ἔχει πάντοτε τὰ παράδοξά της καὶ τοὺς ἀβδηριτισμούς της. Ἄνθρωποι ἀντιλαμβανόμενοι οἷονεὶ κατωκέφαλα τὰ πράγματα, προβαίνουν εἰς συμπεράσματα καὶ εἰς πράξεις, ἐντελῶς διαφορετικὰς ἀπὸ τὰς τῶν ἄλλων.

9. Βλ. Peter Burke, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Ανδρ. Ανδρέου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.

10. Ρολάν Μπαρτ, *Μυθολογίες. Μάθημα*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα 1973.

11. Ρέα Κακάμπουρα, Ορσαλία-Ελένη Κασσαβέτη, *Οπτική Εθνογραφία και Εκπαίδευση. Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές προτάσεις*, Πεδίο, Αθήνα 2018, όπου και ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

12. Βλ. ενδεικτικά Charles Hill, Marguerite Helmes, «Introduction», στο *Defining Visual Rhetorics*, Routledge, London 2004, 1-24· Sonja Foss, «Framing the study of Visual Rhetoric: Toward a transformation of Rhetorical Theory», ό.π., 303-313.

Σκέπτονται κατὰ σύστημα τελείως πρωτότυπον, πολλάκις καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς λογικῆς, ἀποβαίνουνσι δ' ἐν τέλει δημιουργοὶ πράξεων καὶ αἵτιοι φαινομένων, δυναμένων νὰ κινήσωσι τὴν περιέργειαν ἐκ πρώτης ὄψεως, κατόπιν δὲ τὸν γέλωτα ἢ τὸν οἶκτον.

Τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι αἱ κοινωνικαὶ συνθῆκαι δὲν εἶνε ἀπόλυτοι δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐξαρτῶνται δὲ κυρίως ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν ἀφ' ἑνός, ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν δὲ καὶ τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν ἀφ' ἑτέρου τῶν ἀνθρώπων.

Διότι παρετήρησα ὅτι πράγματα καὶ πράξεις, αἵτινες εἰς μίαν πόλιν προκαλοῦσι τὸν γέλωτα, ἀλλաχοῦ προκαλοῦσι οἶκτον καὶ ἀλλαχοῦ θαυμασμόν.

Προχωρεῖς αἰφνης εἰς τὸν μῶλον τῶν Πατρῶν, τὸν μοναδικὸν θερινὸν περίπατον τῶν Πατριῶν, ἀρσενικῶν καὶ θηλυκῶν.

Ὁ πτωχὸς αὐτὸς βραχίων ἐκτελὼν τὸν προορισμόν του, εἶνε ὑποχρεωμένος νὰ κρατῇ ἀπὸ σιδηρῶν κρίκων δεδεμένα ὅσα ἱστιοφόρα εὐρίσκονται εἰς τὸν λιμένα, ἐννοεῖται δὲ καὶ νὰ δέχεται ἐπὶ τοῦ καταστρώματός του ὅλα τὰ ἀποβιβαζόμενα κῶλα τῶν ἐμπορευμάτων.

Ἐν τούτοις οἱ Πατρινοί, μολονότι ὁ βραχίων αὐτὸς βρωμᾷ ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ἐννοοῦν ν' ἀναπνέουν ἐκεῖ τὸν ἀέρα των καὶ ἀφήνουν ἔρημον τὴν ὠραίαν πλατεῖαν τῶν Ψηλῶν Ἀλωνιῶν, ἢ ἄποψις ἐκ τῆς ὁποίας εἶνε αὐτόχρομα μαγεία.

Καὶ διασταυροῦνται κατὰ τὴν ὥραν τοῦ περιπάτου μετὰ τῶν κομψῶν περιπατητῶν κάρρα, φορτωμένα διάφορα κῶλα, καὶ κινδυνεύουσιν οἱ ἄνθρωποι νὰ καταλίπωσιν ἀδόξως ὑπὸ τοὺς τροχοὺς αὐτῶν τὰ κῶλα τὰ εἰδικά των!

Καὶ οὕτως οἱ Πατρινοὶ νομίζουν ὅτι ἀναπνέουν εὐφροσύνως ἰώδιον ἐκεῖ, ὅπου πράγματι δὲν ἀναπνέουν ἄλλο, εἰμὴ ... β ρ ὠ μ ι ο ν!

Μίαν ἐσπέραν, προχωρῶν πρὸς τὴν προκυμαίαν αὐτήν, παρετήρησα ἀριστερᾷ τῆς εἰσόδου τῆς ὁμίλον ἀνθρώπων, εἰς τὸ κέντρον δὲ αὐτῶν ἓν πρᾶγμα εἰς σχῆμα ὀρθογωνίου, σκοτεινοῦ χρώματος, τοποθετημένον ἐπὶ ὀκρίβαντος αὐτοσχεδίου καὶ φέροντος εἰς τὸ πρόσθιον μέρος του δύο φωτεινοὺς ὀφθαλμούς, θαμβωμένους ἀπὸ τὰ χνῶτα τῶν περιέργων.

Ἐπλησίασα βαθμηδὸν καὶ ἐγὼ ἐκ περιεργείας.

Αἰφνης ἀκούω μίαν φωνὴν ἔρρινον:

- Ἐδῶ, κύριοι βλέπετε...

Καὶ μετὰ τοῦτο δύο ἡχηρὰ τίνν, τίνν!

Ἦτο ἓνα πανόραμα, τοῦ ὁποίου τὸ γνωστὸν κουδοῦνι, προσεκάλει τοὺς περιέργους.

Διασχίζω τὸν ὅμιλον καὶ πλησιάζω.

- Ὅριστε, κύριε, μοῦ λέγει ὁ π α ν ο ρ α μ α τ ζ ῆ ς, ἐδῶ θὰ ἰδῇτε τὸν ἥρωα Σμολένσκη, ποῦ κατὰστρεψε τοὺς Τούρκους εἰς τὸ Βελεστῖνο· τὰ αἵματα, τὰ ἄλογα τὰ ξεκοιλιασμένα, τὰ καπέλα καὶ τὰ σπαθιά τὰ πεταγμένα, τοὺς πληγωμένους, τὸ Μήτσα, τὸ Βάγια, τὸ Φραντζῆ καὶ ὅλους τοὺς ἥρωαααας!...

Δὲν χάνω καιρόν· βγάζω τὸ καπέλλο μου, κύπτω καὶ τοποθετοῦμαι πρὸ τοῦ ἐνὸς φακοῦ τοῦ περιέργου πανοράματος τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου,

ἐνῶ παραπλεύρως μου, κύριός τις μὲ μίαν ἄλυσσιν ὥρολογίου, διὰ τοῦ τιμήματος τῆς ὁποίας ἦτο ἱκανός, ἂν ὅχι ν' ἀγοράσῃ ἑκατὸ τοιαῦτα πανοράματα, νὰ τὰ ρίψῃ ὅμως ἀκινδύνως δι' ἑνὸς λακτίσματος εἰς τὴν θάλασσαν, ἀπεκαλύφθῃ μετὰ κατανύξεως καὶ κατέλαβεν τὸν ἕτερον φακόν.

Καὶ ἔρχεται ἡ ἐξέλιξις τῶν εἰκόνων:

- Ἐδῶ κύριοι, βλέπετε τὸν στρατηγὸ Γαριβάλδη εἰς τὸ Δομοκό· βλέπετε ἐκεῖνον τὸν Τοῦρκο ποῦ πατεῖ εἰς τὸ κεφάλι;

- Ναί, ναί, αἶ; ἐρωτᾷ ὁ συνθεατὴς μου μετὰ συγκινητικῆς περιεργείας δι' αὐτόν, δι' ἐμὲ δὲ μετὰ περιέργου συγκινήσεως.

- Εἶνε ἓνας Τοῦρκος συνταγματάρχης, ποῦ πάγει νὰ τὸν πιάσῃ αἰχμάλωτο...

- Μπράβο του, μωρέ!...

Τίννν, τίννν!

- Ἐδῶ, κύριοι, βλέπετε τὴ μάχη τοῦ Ρεβενίου, ὅπου ὁ Γιαννικώστας ἐτοιμάζεται νὰ κάμῃ τὸ γενικὸ ἔφοδο κλπ. κλπ.

- Μπράβο του, μωρέ!...

Τίννν, τίννν!

- Ἐδῶ, κύριοι βλέπετε...

- Γειά σου, ἀσίκη μου!

Τίνν, τίνν!

- Καὶ ἐδῶ, κύριοι, βλέπετε τέλος τὰ Πέντε Πηγάδια, ποῦ ἐπῆγε νὰ πάρῃ ὁ Ἑλληνικὸς στρατός, καὶ ἐπειδὴς τὰ βρῆκε ἀ δ ε ι α ν ἄ, ἐπῆρε μόνον τὰ κ α π ἄ κ ι α καὶ τὰ πῆγε 'ς τὴν Ἄρτα!!!

Καὶ τὸ πανόραμα ἐτελείωσεν οὕτω, καὶ ὅλος αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς τῶν τερατουργιῶν τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς ὀπτικῆς ἔληξεν, ἐνῶ ὁ συνθεατὴς μου μὲ τὴν χρυσὴν ἄλυσσιν, κεκυφώς ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ἐθνικοῦ αἵσχους, καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τὴν σατανικὴν τοῦ παντομιματῆς εὐφυολογίαν, ἐφόρεσε συγκεκινημένους τὸν πῖλόν του καὶ ἀπῆλθεν, ἵνα συνεχίσῃ τὸν περίπατόν του.

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ὁ παντομιματῆς δὲν ἐφάνη πλέον.

Νομίζων ὅτι θὰ τὸν ἔρριψε τέλος κανεὶς δι' ἑνὸς λακτίσματος εἰς τὴν θάλασσαν ὁμοῦ μὲ τὸ γελοῖον ὀπτικὸν παρασκεύασμά του, ἐρωτᾷ κάποιον.

- Τί ἔγινε αὐτὸ τὸ ὠραῖο πανόραμα ποῦ εἵχατε ἐδῶ;

- Τὸ εἶδατε αἶ; Εἶδατε τί ζωνεῖ ποῦ τοὺς φέρνει; Σὰν νὰ πολεμᾶνε 'ς τ' ἀληθινά. Δ υ σ τ υ χ ῶ ὅμως, κύριε... ἔφυγε! Πάει κι' ἄλλοῦ.

- !!!

Ὅτε διῆλθον ἐκ Πύργου, εἰς τὴν λεγομένην πλατείαν τοῦ Ἐπαρχείου, ἐλειτούργη καθ' ἐκάστην νύκτα καφεσαντάν¹³.

Ἦμην περίεργος νὰ ἴδω ἐὰν τὸ τιμῶσιν οἱ Πύργιοι πρῶτον, καὶ δεύτερον ἐὰν τιμᾷ τοὺς Πυργίους.

13. Καφεσαντάν στο κείμενο.

Εὐτυχῶς οὔτε τὸ ἔν συνέβαινε, καὶ δυστυχῶς οὔτε τὸ ἄλλον.

Ἦτο καφεσαντὰν τοῦ χειρίστου εἵδους, συχνάζομενον ἀπὸ τὴν κατωτάτην τάξιν, καὶ εἰς τὸ ὅποιον ἐβασίλευε μία ...Μεσολογίτισσα!

Τὴν προσκαλοῦμεν εἰς τὸ τραπέζι μας ἐκ περιεργείας.

- Ἀπὸ ποῦ εἴσθε ...κυρία;

- Ἀπ' τ' Μεσολόγγ'...

- Τί τραγούδια συνειθίζεται νὰ ψάλλητε;

- Γαλλ'κά, ἰταλ'κά...

- Ὁ κύριος, τῆς λέγει ἀστεῖος φίλος μου, εἶνε σταφιδέμπορος καὶ ἦλθε ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν διὰ σταφίδες.

Αἱ δύο μικραὶ πυγολαμπίδες τῆς ἀηδεστάτης ἀοιδοῦ ἀπήστραψαν ἀκαριαίως καὶ ἔσυρε τὸ κάθισμά της πλησίον μου, ἀνακράζουσα:

- Μπᾶ! μπᾶ! ἀλήθεια;!... Πῶς τὰ περνᾶτ' τὸ λπὸν 'ς τὴν Ἰγγλία; Ἐφέρατ' λίρες; Τί θὰ μᾶς τρατάρετ';

Εὐρέθην εἰς ἀδιέξοδον προφανῶς.

Ἔπρεπε, ἔπρεπε νὰ τὴν τρατάρωμεν.

Ἀλλ' ἐζήτησα μικρὰν ἀναβολήν, ἐλπίζων ὅτι θὰ παρήρχετο τὸ ποτήριον ...τοῦ καφεντζῆ ἀπὸ τῶν βεβαμμένων χειλέων της.

- Σὲ παρακλῶ, τῆς λέγω, νὰ μᾶς τραγουδήσης καὶ τι πρῶτα.

- Μπᾶ! μπᾶ! εὐχαρίστως.

Πηδᾷ εἰς τὸ αὐτοσχέδιον πάλκο, ὡς κατσίκα, καὶ -ὦ θεέ μου!- ἄρχεται λυσσωδῶς τοῦ ἄσματος της.

Καὶ πρῶτον ἐπιτίθεται κατὰ τῆς διωδίας¹⁴ τῶν «Γρεναδιέρων» μὲ ἑλληνικοὺς στίχους.

Δεύτερον κατὰ τῆς σερενάτας τοῦ Σμουπερ, ἣν ψάλλει εἰς τὴν διεθνή γλῶσσαν.

Λαλὰ-λαλά, λαλὰ-λαρά.

λαλά, λαλάλα - λαρά...

Τρίτον, ἄγνωστον σύνθεσιν, ἀγνώστου συνθέτου εἰς τὴν αὐτὴν γλῶσσαν.

Καὶ τέταρτον ἄλλο, ὅπου τέλος τὸ répertoire της καὶ ἡ νῦξ μου φαίνονται ἀτελεύτητα.

*Τέλος κατέρχεται, πλησιάζει εἰς τὸ τραπέζι μας καὶ προσκαλεῖ τὸ γκαρσό-
vi.*

- Φέρε μου μία μύρα, τοῦ λέγει.

Ἐνόμιζον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μύρας τοῦ ποτηριοῦ.

Ἀλλὰ μετ' ὀλίγας στιγμὰς προσέρχεται τὸ γκαρσό-νι μὲ μίαν μπουτίλλιαν Ντρέερ, ἀνοιγμένην ἐκ τῶν προτέρων, τῆς ὁποίας τὸ ἥμισυ μεταγγίζεται εἰς ἓν ἀκάθαρτον ποτήρι.

*Ἡ Μεσολογίτισσα¹⁵ χαιρετᾷ, φέρει τὸ ποτήρι εἰς τὸ στόμα καὶ τὸ ἀποθέ-
τει ἐπὶ τῆς τραπέζης μετ' ἀηδίας:*

14. Στο κείμενο *διωδίας*.

15. Στο κείμενο *μεσολογίτισσα*.

- Δὲν σᾶς ἀρέσκει ἡ μπόρα; ἐρωτῶ.

- Μπᾶ! Εἶνε πρίφμη.

- Πιέτε την λοιπόν.

- Ἄ δὲν πειράζει κύριε...

- Σᾶς παρακαλῶ...

Κλείει τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ πίνει τὸ ἥμισυ τοῦ ποτηρίου, καὶ τὸ ἀποθέτει ἐκ νέου μὲ στεναγμὸν ἐξερχόμενον κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν στόμαχόν της.

- Δὲν θέλω ἄλλη πιά...

- Ἄ, ὄχι δὰ θὰ τὴν πιῇτε ὅλην.

- Ἐπιμένετ';

- Ἐπιμένομεν, ἐπιμένομεν!...

Ἡ δυστυχὴς ἦτον ἀξία οἴκου, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ τιμωρηθῇ.

Ἐκένωσε καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς φιάλης εἰς τὸ ποτήριον, ἀντερίχισε προφανῶς δις καὶ τρίς, ἐπλησίασε τὸ ποτήριον εἰς τὰ χεῖλή της, τὸ ἐκένωσεν ἀπνευστί, καὶ ἐτράπη κατόπιν εἰς ἄτακτον φυγὴν ἐνῶ ὁ ὑποφαινόμενος μεγαλέμπορος ἐπλήρωνεν εἰδικῶς δι' ὅλην αὐτὴν τὴν ἐπαρχιακὴν ἀηδίαν ...τέσσαρας δραχμάς!!!

Καμπανίτης

Προξενεῖ εντύπωση ο τρόπος που απομνημονεύεται η ήττα του 1897 στο παραπάνω κείμενο. Βεβαίως, πρόκειται για μια μεμονωμένη μαρτυρία και δεν θεωρεῖται δόκιμο να γενικευθεῖ η ισχύς της. Ο Καλαποθάκης, ἡδη ἀπὸ τα πρῶτα φύλλα της εφημερίδας του, εμφανίστηκε υπέρμαχος μιας «επιθετικῆς» πολιτικῆς ἐναντι τῆς Τουρκίας (καὶ τῆς Βουλγαρίας), ὑπὸ τον ὅρο αὐτὴ η πολιτικὴ να προγραμματισθεῖ καὶ να σχεδιασθεῖ ἀπὸ την υπεύθυνη ἐλληνικὴ κυβέρνηση. Η μελέτη τῆς εφημερίδας του¹⁶ κατὰ την πολεμικὴ περίοδο ἐκείνων των ημερῶν (Μάρτιο-Μάιο '97) ἀποδεικνύει ὅτι ο ἐκδότης τῆς κατ' ουσίαν συνταυτίζοταν με τις ἀπόψεις τῆς *Εθνικῆς Εταιρείας* (1894) καὶ ὅτι δὲν ἔπαυε να στηλιτεύει το Στέμμα για λανθασμένες ἐπιλογές ἢ την κυβέρνηση Δηλιγιάννη για ἀτολμία¹⁷. Περισσότερο ἴσως την δευτέρα, «... ἥτις ἠνέχθη κτηνωδῶς τὰς ἀκατονομάστους πράξεις τῶν ἀνλικῶν ὀργάνων»¹⁸. Ταυτοχρόνως, χαιρέτιζε με ἐνθουσιασμό κάθε μικροεπιτυχία του ἐλληνικοῦ στρατοῦ καὶ ἐπαινοῦσε τὴ δράση κάποιων γενναίων ἀξιωματικῶν του, μεταξύ των οποίων ὅλους αὐτοὺς που ἀναφέρει στο δημοσίευμα ὁ *Καμπανίτης*, τον Σμολένσκη, τον Μήτσα, τον Γιαννικώστα καὶ τον Φραντζή¹⁹.

Θεωρῶ ἐπίσης ὅτι ἐνέχει ισχυρὴ δόση ἀληθείας ἡ μαρτυρία ὅτι μετὰ το δημοσίευμα του *Εμπρός* τῆς 5^{ης} Ἀπριλίου 1897 («Ἐπληρώθη τὸ ποτήριον»), με δεδομένη τὴν εὐρεία κυκλοφορία του φύλλου καὶ τὴν ἐπιρροή του στο

16. Το ἀρχεῖο τῆς, ψηφιοποιημένο, ἔχει ἀναρτηθεῖ στὴν ιστοσελίδα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

17. Βλ. π.χ. *Εμπρός*, τῆς 18^{ης} Μαρτίου 1897, σ. 1.

18. *Εμπρός*, 15 Ἀπριλίου 1897, σ. 1.

19. *Εμπρός*, 10 Ἀπριλίου 1897, σ. 1.

αθηναϊκό κοινό²⁰, ο αναποφάσιτος και πανταχόθεν πιεζόμενος Θ. Δηλιγιάννης φέρεται ειπών στους συμβούλους του (που του συνιστούσαν αυτοσυγκράτηση) ότι «... κατόπιν του χθεσινού άρθρου του Εμπρός δεν δυνάμεθα να πράζωμεν άλλως! Πρέπει να κηρύζωμεν τον πόλεμον»²¹.

Η ήττα στον πόλεμο του 1897 ήταν (και είναι;) ένα τραύμα για την Ελλάδα²². Ο Τύπος της Αθήνας, σε αγαστή σύμπνοια, ύμνησε δεόντως τους πολεμιστές που έλαβαν μέρος σ' αυτόν, αυτούς δηλαδή που θεωρούσε ως ολιγότερον υπαιτίους της καταρράκωσης του οράματος της Μ. Ιδέας. Αυτός ο ίδιος όμως αναπαριστούσε με μελανά χρώματα ταυτοχρόνως την ελεεινή κατάσταση του ελληνικού στρατεύματος, το απαράσκευόν του να αναλάβει αλυτρωτική επιχείρηση τέτοιου μεγέθους, τον ελλιπή εξοπλισμό του, την ολιγαριθμία του έναντι του υπερέχοντος αριθμητικά τουρκικού, κλπ. Δεν είναι τυχαίον, λοιπόν, ότι για πρώτη φορά, όπως επισημαίνει και η Κουλούρη, η μνήμη των «αωνύμων» στρατιωτών τοποθετείται στο ίδιο επίπεδο αξίας με αυτήν των «επωνύμων» αρχηγών τους²³. Ο αθηναϊκός Τύπος κατασκεύαζε ήδη μνήμη, αλλά ταυτοχρόνως και την δημόσια διαχείρισή της, διότι πιστεύω πως αυτή ήταν ήδη τραυματική σε μεγάλο τμήμα του λαού...

Ο Τύπος απέφυγε να αναδείξει την προφανή ήττα. Επέλεξε να κρατήσει αλώβητο το όραμα, αντί να το καταγγείλει ως υπεύθυνο για την ταπεινωτική ήττα· επέλεξε την υποβάθμισή της, την τόνωση του πατριωτικού συναισθήματος των στρατιωτών, οι οποίοι πολέμησαν για την τιμή, την αξιοπρέπεια του ελληνικού έθνους, κλπ. Ο Τύπος κάνει, δηλαδή, «πολιτική της μνήμης», διαχειρίζεται ήδη την ολιγόχρονη μνήμη, εξυφαίνει τον σχετικό ιστορικό μύθο. Θεωρεί καθήκον του να αναπτερώσει το καταπεπτωκός ηθικό του λα-

20. Βλ. ενδεικτικά Ν. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας. Μαχόμενη τυπογραφία, σύμμικτα 1863-1909*, τ. 3, Αθήνα 1952, 351-354. Κατά τις Νάση Μπαλά και Δέσποινα Παπαδημητρίου (*Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1993, 71) το 1897 η κυκλοφορία του ανήλθε στα 15.000 με 20.000 φύλλα.

21. Ν. Λάσκαρης, Ν. Αποστολίδης, «Δημήτριος Καλαποθάκης», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 13, 536.

22. Για το τραύμα στην Ιστορία βλ. ενδεικτικά C. Caruth, *Unclaimed experience: Trauma, narrative and History*, John Hopkins University, Baltimore 1996· Άννα Βιδάλη, «Ιστορία, μνήμη, σιωπή», στο Ρίκα Μπενβένιστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, 89-113· M. Roth, *Memory, trauma and History. Essays on living with the past*, Columbia University Press, New York, Chichester, West Sussex 2011· Γ. Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Βλ. Αγτζίδης (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2010· F. Davoine, Jean-Max Gaudillière, *Ιστορία και τραύμα*, μτφρ. Μαρίνα Κουνέζη, Μέθεξς, Αθήνα 2013· M. G. Sergis, «Memories and oblivion: An occupied village of Rodopi (Western Thrace, Greece, 1941-1944)», *Vestnik antropologii / Journal of Anthropology* 2/34 (2016), 127-151· Ν. Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

23. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουσανέλες και χλαμύδες...*, ό.π., 234.

ού, να τονώσει την προς στιγμήν τετρωμένη λαϊκή ελπίδα ότι σε μια επόμενη, πιο οργανωμένη δράση, το εθνικό αφήγημα θα βρει τελικώς δικαίωση. Εδώ «εισέρχεται» η άποψη του Αλέξη Πολίτη για το «μυθολογικό κενό» και τη λειτουργία του στη θεώρηση ενός ιστορικού συμβάντος: «Κάθε μυθολογική θεώρηση ενός ζητήματος δημιουργεί στο μυαλό μας ένα κενό: Στη θέση της γνώσης έρχεται να εισχωρήσει ένα ασαφές μórφωμα που την αντικαθιστά»²⁴. Στη θέση της αναπαράστασης από τον Τύπο της σκληρής αδυσώπητης πραγματικότητας τοποθετήθηκε από τον ίδιο η «πάλι με χρόνια με καιρούς» κραταίωση της Ιδέας και η τελική της πραγμάτωση. Η μνήμη της ήττας «βασίζεται στην άρνησή της»²⁵. «Ο μύθος εξαφανίζεται, μένει όμως, πολύ πιο δόλιο, το μυθικό»²⁶. Ευτυχώς μετά από 25 έτη έκλεισε οριστικά τον κύκλο της αυτή η νέα «κατασκευή» ή η «ανακατασκευή» μάλλον της εθνικής ιδέας...

Βεβαίως, κάθε διαβατήρια ιστορική περίοδος είναι σημαντική (το '97 ήταν *κατώφλι*²⁷, *διάβαση*), διότι εντός της κυοφορούνται συνήθως οι ιδέες που θα καλύψουν το κενό των υπό αντικατάστασιν, αυτών που η ίδια η εποχή και η ιστορία θέτουν στο περιθώριο. Οι ιδέες αυτές συνήθως διαφέρουν. Άλλες είναι οι κατευθύνσεις και οι προτεραιότητες του λαϊκού Τύπου και των αντιστοίχων εικαστικών απεικονίσεων και άλλες οι προτεραιότητες κάποιων λογίων ή της Εκπαίδευσης και της Παιδείας (της Αγωγής ευρύτερα) μετά το '97, όπως (φερ' ειπείν) τις παρουσιάζει ο Γ. Δροσίνης, ένας λόγιος εμφορούμενος (μέχρι τότε) από τις αρχές της «μεγαλοϊδεατίτιδος νόσου»: «*Αλλ' ό,τι εγένετο πολύ υπολείπεται εκείνου, το οποίον ώφειλε να γείνη, τούτο δε κατέδειξε και η τελευταία εκ του πολέμου συμφορά, η αποκαλύψασα ως κυριωτάτην αφορμήν του ολέθρου την έλλειψιν εθνικής αγωγής. Τα σοφά ταύτα διδάγματα, κυρωθέντα δυστυχώς και υπό των τελευταίων παθημάτων ημών, επιβάλλουσιν ως ιεράν υποχρέωσιν ουχί μόνον εις την επίσημον του Κράτους Αρχήν, αλλ' εις πάντα δυνάμενον οπωσδήποτε να συμπράξη εις το μέγα έργον της εθνικής αγωγής*»²⁸. Λόγω οικονομίας του χώρου μνημονεύω εδώ επιπλέον (και ενδεικτικά) τις απόψεις του Κ. Παλαμά στον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* ή του Δημοσθένη Βουτυρά, στον εξαιρέτο *Λαγκά* του, από τον οποίο παραθέτω ελάχιστα, ως μάλλον άγνωστον στο «μη ειδικό» κοινό:

24. Αλέξης Πολίτης, *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*, Πόλις, Αθήνα 2000, 211. Βλ. τώρα και 2007².

25. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες...*, ό.π., 233.

26. M. G. Sergis, «From myth to mythologies: Orpheus at Rodolivos of Serres today (scholarship, local identity, special practises of cultural tourism)», *Revista de Etnografie si Folklor / Journal of Ethnology et Folklore* 1-2 (2019, new series), 5-22.

27. Για την έννοια αυτήν βλ. ενδεικτικά Στ. Σταυρίδης, *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, passim· P. Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, μτφρ.-επιμ. Θ. Παραδέλλης, Αλεξάνδρεια 2006, 352 κ.ε.

28. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Ο πόλεμος του 1897 και τα εκπαιδευτικά», στο *Ο πόλεμος του 1897*, ό.π., 139.

«... Αλλά σε λίγο μια είδηση, κακιά σα στρίγκλα, έτρεχε μέσα στο πλήθος και έλεγε τι συμβαίνει:

– Ο ελληνικός στρατός νικήθηκε!

Όσο αυτό γινότανε γνωστό, τόσο η διαδήλωση λιγότευε. Οι άνθρωποι χανόντουσαν σα να εξατμιζόντουσαν. Ξαφνικά και οι σημαίες χαθήκανε σα να τις κατάπιε η γη.

Και οι άπιστοι πεισθήκανε τότε!

Μετά την τόση ταραχή, ήρθε μια ησυχία γεμάτη θάνατο. Οι δρόμοι ρημάσανε. Ο Πειραιάς έμοιαζε με πόλη που στους δρόμους της γύριζε ο θάνατος.

Το σκοτάδι έπεφτε. Νύχτα γεμάτη φόβους, λύπη, πένθος!

Πενθούσανε και το θάνατο ενός ονείρου»²⁹.

Ο Βενιζέλος, ολίγον αργότερα, κατάφερε να συνδέσει την Μεγάλη Ιδέα με την «όλη πολιτική φιλοσοφία» του: Να καταστήσει το κατά τον 19^ο αιώνα αδύναμο σκέλος της, τον εσωτερικό εκσυγχρονισμό του Βασιλείου, κινητήρια δύναμή του. Βεβαίως, με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο κατάφερε να πραγματώσει τμήμα και του άλλου της σκέλους: Του αλυτρωτισμού.

Πέντε είναι τα βασικά επιχειρήματα που απαγορεύουν οποιαδήποτε ταύτιση του Μ.Μ. με τον *Καμπανίτη* και το κείμενό του:

1. Η εντελώς διαφορετική ιδεολογία του Μ.Μ. ως προς το θέμα της Μ. Ιδέας.

Θεωρώ αδιανόητο ο Μ.Μ. να επιχειρήσει την αναπαράσταση της ήττας με τον τρόπο που παρουσίασα παραπάνω. Όπως έχω αναλύσει αλλού, ανήκει στους πνευματικούς ανθρώπους που πίστεψαν στο όραμά της. Όμως ανήκει στους ελαχίστους εκείνους που εκμεταλλεύθηκαν κάθε ευκαιρία για να στηλιτεύσουν (λογοτεχνικά ή με την αρθρογραφία τους) τις υπερβολές της, την κατάχρηση του συνθήματος, τις επιπτώσεις του στον κοινωνικό βίο, κλπ. Ο Μ.Μ. ήδη από την δεκαετία του 1880 την χαρακτήρισε «νεκρاناσημένον βρικόλακα», «θηλυκὸν Λάζαρον»: «Τίς σωφρονῶν δὲν θὰ ἐπίστευεν ὅτι τὴν ἐστραγγάλισαν αἱ ἀνεπάλληλοι ἀποτυχίαι, ὅτι τὴν ἔπνιξαν τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων, ὅτι τὴν ἔθαψαν ἡ διοικήσεις καὶ ἡ διεύθυνσις, ἣν ἔλαβε τὸ ἔθνος, ὅτι τὴν ἐσαβάνωσαν τὰ κρητικά, τὰ πετσώματα, ὁ ἀποκλεισμός;»³⁰. Ανάμεσα στα ευφρέστατα *Διατί* του διερωτάτο σαρκαστικά «*Διατί ὁ κ. Καζάζης δὲν μὲ ἀγαπᾷ καὶ διατί ἐγὼ δὲν ἀγαπῶ τὸν κ. Καζάζην;*»³¹. Στο διήγημά του *Τὸ βάπτισμα* συνέθεσε την κωμική εικόνα ενός μονομανούς

29. Β. Αθανασόπουλος (φιλόλ. επιμ.), *Δημοσθένης Βουτυράς, Διηγήματα*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2001, 106.

30. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης. Κριτικά κείμενα, επιστολές, ποίηση*, τ. Β΄, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2007, 279. Σε όλα τα παραθέματα από το μητσάκειο έργο διατηρώ την ιδιότυπη γραφή κάποιων λέξεων που επιλέγει ο συγγραφέας του.

31. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Β΄, ό.π., 676.

μεγαλοϊδεάτη, που συντρίβεται τελικά από τη διάψευση των προσδοκιών του. Το ιστορικό πλαίσιο του αφηγήματος αποδεικνύει την πεθασμένη (τουλάχιστον από το 1878 κατά τον Μ.Μ.) μεγάλη του ελληνισμού Ιδέα: Ο στρατός που οραματιζόταν ο ήρωάς του να εφορμά για να επανακτήσει την Πόλη, αυτός ο ίδιος την επομένη «... *είχεν έπαναφέρει τās σκηνάς του είς Λαμίαν*». Η Αθήνα παρουσίαζε εκπληκτικό θέαμα το 1878 (ο *διηγηματικός χρόνος* του αφηγήματος), πανομοιότυπο του 1897. Δεν σατίρισε ο Μ.Μ. την Μ. Ιδέα, αλλά όλους εκείνους που εξακολουθούσαν να πιστεύουν σ' αυτήν, μετά από τόσες «ενέργειες / προσπάθειες» ποικίλων αρμοδίων (και μη) φορέων να την θανατώσουν.

Παραθέτω μερικά ακόμη αποδεικτικά στοιχεία για τις παραπάνω σκέψεις μου³². Με αφορμή τις λαμπρές τελετές για την ενηλικίωση του Διαδόχου κρίνει ότι αυτές είχαν ένα σαφές πόρισμα: Απέδειξαν ότι η Ελλάδα, 60 περίπου έτη μετά το 1830, δεν ηλίκιώθηκε, αλλά εξακολουθεί να πιστεύει και να αναπαράγει τις παιδικές πίστεις και τις αφέλειες των δεκαετιών του 1840, του '50 και του '60· ως παρατηρητικός *flâneur* και γνώστης της λαϊκής ιδεολογίας παρουσιάζει τον λαό της πόλης να διαβάζει την *Αποκάλυψη* και τους *Χρησμούς του Αγαθαγγέλου*, να ζωγραφίζει στους τοίχους οικιών και λαϊκών κέντρων διασκέδασης την Βασιλεύουσα· ακούει τα άπορα παιδιά να τραγουδούν στον *Παρνασσό* «*Τὸ τέλος τοῦ σκοποῦ μας δὲν ἄργεῖ!*»³³. ανακαλύπτει τον μεγαλοϊδεατισμό στις επιγραφές των καταστημάτων, εξανίσταται από την ανθελληνική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, όταν αυτές (π.χ.) αντιδρούν με χείριστο τρόπο μετά τα γεγονότα της προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία (6 Σεπτεμβρίου 1885), κλπ., κλπ. Κατ' εμέ όμως κριτή, η κατά Μ.Μ. *δημόσια διαπόμπευση της Μ. Ιδέας* είναι ο «Γιάννης», ο τρελός θαμών της πλατείας Κολωνακίου στο εκπληκτικό του αφήγημα *Παράφρων*, στο οποίο καταγγέλλεται πρωτίστως η φρίκη του πολέμου, αλλά και ο «νεωτερικός πολιτισμός» της Αθήνας, που αποκτηνώνει τα άτομα και τα μετατρέπει σε επιχαιρόντες χειροκροτητές βιαιοτήτων εις βάρος αδυνάμων υπάρξεων... Ο ρακένδυτος, ξυπόλητος «Γιάννης» είναι «*ή ψυχή της πλατείας και τουτον άνέμενεν ἵνα πράγματι ζωογονηθῇ ἡ βραδυνή της κίνησης*». Η τρέλα του «θα ἡδύνατο κάλλιστα νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς στρατιωτική μανία»³⁴. είχε τη δική του ιστορία ο δυστυχής, γνωστότατη στον ὄχλο της πρωτεύουσας, και μάς την παραθέτει (ὅπως συνηθίζει) λεπτομερώς ο Μ.Μ.: Ουδείς γνωρίζει «... *ἀπὸ ποίου ἡσυχου χωρίου τὴν γαλήνην εἶχεν ἀποσπασθῇ βιαίως ὁ πτωχός*», ἦλθε ως ἐπίστρατος στην Αθήνα, αποσπάστηκε στη Λάρισα, ενεπλάκη στις εκεί συγκρούσεις τον Μάιο του 1886. Ὅμως,

32. Εκτενή περιγραφή και ανάλυση του θέματος βλ. στο Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, κοινωνία, πολιτισμοί, ταυτότητες*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, 630-639.

33. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης. Αφηγήματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, τ. Α', Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2006, 409.

34. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Α', ό.π., 247.

όταν ήλθε αντιμέτωπος με τη φρίκη της μάχης, όταν «... εἶδε τῶν πυροβόλων τὰς ἀστραπάς, καὶ τοῦ ποδοβολητοῦ τῶν ἵππων ἐνοτίσθη, καὶ τῶν κανονίων τὸν βρόντον ἤκουσε, ποῖος ἤξεύρει πῶς τάχα παρέστη εἰς τὸ ἀπλοῦν πνεῦμά του ἡ ἀήθης τοῦ πολέμου καὶ ἀγρία ἐν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ της εἰκόν, καὶ ὑπὸ τοιοῦτου, ὡς πρὸ κεφαλῆς Μεδοῦσης ἦν ν' ἀντίκρυσεν ἐξαίφνης, ἀνίκητου καὶ ἐξάλλου δέους κατελήφθη ὁ ταλαίπωρος, ὥστ' ἔρριψε καὶ ὄπλον καὶ μανδύαν παρηνθὺς κ' ἐτράπη, διὰ τῶν ὁρέων, τῶν ἀγρῶν, δρομαῖος, ἀνὰ κράτος, εἰς φυγὴν»³⁵. Ἐκτοτε «τα ἔχασε» οριστικά και περιήλθε στην κατάσταση που περιγράφεται παραπάνω.

Ἐχων κατὰ νουν ὅλα τα παραπάνω, θεωρῶ ἀδιανόητο να προέβη ο Μ.Μ. σε τέτοια αναπαράσταση της ἥττας. Αντιθέτως, φρονῶ πως μετὰ πόνου ψυχῆς θα οικτίριζε τους υπαίτιους της συμφορᾶς και θα ἐνιωθε παραλλήλως δικαιωμένος για τις ἀπόψεις του. Ἴσως να συνέγραφε κάποιους νέους *Παράφρονες*...

2. Το διαφορετικό ὕφος γραφῆς των δύο ἀνδρῶν

Εἶναι το ισχυρότερο ἐπιχείρημά μου. Η λεπτομερὴς περιγραφὴ («μανιακὸς της λεπτομέρειας» ἔχει χαρακτηρισθεῖ), ἡ «περιγραφικὴ υπερτροφία», με ρεαλισμό, ποιητικὴ διάθεση και λεπτότητα, ἡ *λειτουργικὴ λεπτολογία* του, ἡ ἐναλλαγὴ των ρυθμῶν της ἀφήγησης, ἡ ἀπουσία θεματικῶν στίγματος ἢ ἡ ἔλλειψη συνεκτικῶν ἀφηγηματικῶν ἰστού ἐνίοτε, κλπ. θεωρήθηκαν ὡς τα δεσπύζοντα χαρακτηριστικὰ της πεζογραφίας του Μ.Μ.: ὕφος πυκνὸ, μακρὲς περίοδοι που ἐξυπηρετοῦν λειτουργικοὺς ρόλους στην ἀφήγηση, ἀλάνθαστες φράσεις, ρυθμικὰ ἰσορροπημένες, οργιαστικὴ ἐμφάνιση του ἀπαραίτητου, καίριου, λειτουργικοῦ ἐπιθέτου. Μία *λογοτεχνία του ματιοῦ* πρωτίστως, ἀλλὰ και ὅλων των αἰσθήσεων.... Οὐδὲν ἀπὸ αὐτὰ τα *ειδοποιὰ* στοιχεῖα ἐντοπίζω στο κείμενο του *Καμπανίτη*.

Επιλέγω πρὸς σύγκριση (με το παραπάνω τοῦ Ἐμπρὸς) κάποια δημοσιεύματα του Μ.Μ. που ἀναφέρονται στην Πάτρα, που ἔχουν δηλαδὴ το ἴδιο θεματικὸ κέντρο. Οἱ ἐμπειρίες του ἀπὸ τὴν πόλη βασίζονται σε πολυήμερη παραμονὴ σ' αὐτήν, σε περιπάτους του, σε κοντινὲς ἐκδρομὲς, σε ἀφηγήσεις των κα-τοίκων της, κ.ά., ὅπως διαφαίνεται στον ἐκπληκτικὸ του *Αὐτόχειρα*³⁶ και στο *Ἡμέρας δύοσις*, ἕνα ἀκόμη λαμπρὸ δείγμα «ποιητικῆς λογοτεχνίας»³⁷ ἢ «λογοτεχνικῆς δημοσιογραφίας».

Σε ἐπιστολὴ του πρὸς τον φίλο του Μωραϊτίδη, στις 12 Μαΐου 1894, μετὰ τὴν δευτέρη ἀφίξή του στην Κέρκυρα, γράφει: «*Εγὼ εἶμαι ἐδῶ πρὸ ἐνὸς μηνὸς ἐλθὼν ἐκ τῆς ἀλλοκότου Πάτρας, τὴν ὁποῖαν εἶδα ἀρκετὰ...*»³⁸. Αἰσθάνεται ἐκπληξή, ἀνέλπιστα χαρὰ ἀπὸ τις πατρινὲς εἰκόνες και τους ἡχους που ἐμπίπτουν στην *ὄραση* και τὴν *ακοή* του. Με ἀφορμὴ τὴν ἀναφορὰ μου

35. Μ. Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης*..., τ. Α', ὁ.π., 247.

36. Μ. Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης*..., τ. Α', ὁ.π., 455 κ.ε.

37. Μ. Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης*..., τ. Α', ὁ.π., 506 κ.ε.

38. Μ. Γ. Σέργης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης*..., τ. Β', ὁ.π., 713.

στην δεύτερη αίσθηση τονίζω τα θαυμάσια *ηχοτοπία* της πόλης, που σχετίζονται άμεσα με τον εμπορικό³⁹, πολύβουο χαρακτήρα των δρόμων της, των πλατειών της, της αγοράς της, των κέντρων διασκέδασης, κ.ά. Ειδικότερα, τον ενθουσιάζει η εικόνα του μώλου της, όπου ο συνήθης πατρινός περίπατος, αλλά και ως χώρου που εκφράζει (μαζί με το λιμάνι) την οικονομική και κοινωνική ευρωστία της πόλης: «Εἰς τὸ μῶλο, τέσσερες - πέντε συντροφιές ἔφερναν βόλτες, δεμένα εἰς τὰ ἐκατέρωθεν κανόνια τὰ μπηγμένα εἰς τὴν γῆν μὲ τὰ χονδρά των παλαμάρια δέκα-εἴκοσι καράβια ἐσιγοκινοῦντο, ἀνατείνοντα τὰς λόγχας τῶν ἰστῶν των πρὸς τὸν καθαρὸν ἀποπάνω οὐρανόν, ἓνα βαπόρι, ὑπερήψηλον, πλατύ, μακρύ, ὠρθώνετο, κατὰμαυρος ὄγκος, εἰς τὴν ἄκρη, δροσερὸς ἐφυσοῦσε ὁ ἀέρας ἀπὸ τῆ στερεά, ἥσυχη ἐξαπλώνετο ἡ θάλασσα, καὶ μόνον εἰς τὰ πλάγια τῶν πετρῶν ἐγλυκοσβύνετο τοῦ κύματος τὸ ἀδιάκοπο τραγοῦδι»⁴⁰.

Ας απολαύσουμε σκηνές από το μητσάκειο αθηναϊκό πανόραμα, «ίδιον κατασκευάσμα» ενός νεαρού γυφτόπουλου: Ἦταν κι αυτό «φορητό», στην πλέον ευτελή του μορφή: «... Δύο χεῖρες ἐπιφαίνονται στήνουσαι ἐπὶ τῆς γῆς, παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ ναοῦ ἀκριβῶς, μέγαν τρίποδα, ἐξ ἐκείνων ἐφ' ὧν οἱ πλανόδιοι στραγαλοπῶλαι ἀποθέτουν συνήθως τὰς πραγματείας των. Ὁ τρίπους στερεόνεται καλὰ καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐναποτίθεται εὐμέγεθες κιβώτιον, κατεσκευασμένον ἐκ προστύχων σανίδων καρφωμένων πρὸς ἀλλήλας οὕτως ὥστε τὸ κιβώτιον νὰ διαιρῆται εἰς δύο μέρη, ἓν, τὸ ἄνωθεν, ὑψηλόν, ἐπίμηκες, ὑπερκεείμενον, ἄλλο δέ, τὸ κάτωθεν, προεζέχον, ὡς συρτάριον βιβλιοθήκης χρησιμεῦον ὡς βάσις αὐτῆς καὶ ἀνοιγμένον, πλατύτερον, μὲ τρεῖς μεγάλας ὁπὰς ἐπὶ τῆς προσόψεως, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶνε περασμένα ὕλοι χονδραί. Ἐπὶ τῶν σανίδων εἶνε κολλημένα γελιογραφία διάφοροι ἐξ ἐφημερίδων ἢ ἐξ ὠφύλλα χρωματιστὰ φυλλαδίων σιγαροχάρτου, ἀποκρύπτοντα τοῦ ξύλου τὴν ὄψιν. Παρὰ τὴν δεξιὰν πλευράν, ἀπὸ κρίκου προσηλωμένου, κινούμενος διὰ σπάργου κρεμαμένου ἀπ' αὐτοῦ, κωδωνίσκος ἤρτηται. Τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ κιβωτίου εἶνε ἀνοικτόν, οὕτως ὥστε ἡ χεὶρ νὰ δύναται νὰ εἰσάγῃ καὶ νὰ ἐξάγῃ ὅ,τι θέλει. Τὸ κάτω τμήμα αὐτοῦ εἶνε φωτισμένον, καὶ τὸ φῶς ἐξέρχεται διὰ τῶν ὁπῶν, ἀπὸ μικροῦ φανοῦ προσκεκολλημένου φαίνεται ἔσωθεν. Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ἀπολήγει πρὸς τ' ἄνω εἰς εἶδος τι τριγωνικῆς πυραμίδος, ἐπὶ τῆς ὁποίας προσπασσαλεμένα κυματίζουν τέσσαρες κυανόλευκοι σημαῖαι, ἐκ τῶν μικροσκοπικῶν ἐκείνων ἃς καθίζουν παρὰ τοὺς φανούς αὐτῶν αἱ ἄμαξαι, κατὰ τὰς βασιλικὰς ἢ ἐθνικὰς ἐορτάς. Τὰ πάντα τοποθετοῦνται μετὰ προσοχῆς, ἀφαιροῦνται τὰ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ τρίποδος λιθάρια ἵνα μὴ τυχὸν πατῶν ἐπ' αὐτῶν καὶ ταλαντευόμενος πέσῃ, μετακινεῖτ' ἐπ' αὐτοῦ τὸ κιβώτιον ἐπανειλημμένως ἕως οὗ εὖρῃ τὴν ἰσορροπίαν καὶ σταθῇ ἀσφαλῶς, πλατάγημα δὲ τῶν

39. Πρβλ. Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα*, 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα, Καστανιώτης, Αθήνα 1988· Ξ. Παπαευθυμίου, Π. Φωτίου, *Η Πάτρα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Πανόραμα, Πάτρα 2001.

40. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Α', ὁ.π., 456.

δύο χειρῶν ἀκούετ' ἐν τέλει κροτουσῶν πρὸς ἀλλήλας εἰς ἔνδειξιν φαίνεται εὐχαριστήσεως ἐπὶ τῇ ἐπιτυχίᾳ τοῦ ποθουμένου. Τὸ οἰκοδόμημα ἰδρῦθη»⁴¹.

Στο κάλεσμα του πανοραμιστῆ ανταποκρίνονται πολλοὶ περίεργοι, ἀπὸ ποικίλες κοινωνικὲς κατηγορίες προερχόμενοι, παρακολουθοῦν «ἀπλήστως καὶ ἐκθάμβως», με ἀντίτιμο δύο δεκάρες. Το ἄθλιο πανόραμα γίνεται ἐξαισίσιον λαϊκὸ θέαμα, γιὰ το στερούμενο θεαμάτων κοινόν της πόλης, ὅπως σχολιάζει δηκτικὰ ο Μ.Μ.: ο νεαρὸς επιχειρεῖ παντοιοτρόπως νὰ πραγματώσει τὴν υπόσχεσή του ὅτι θὰ καταστήσει τοὺς εκπλήκτους ακροατὲς του (ασκόπως περιφερομένους στὴν πολύβουη πόλῃ) κοινωνοὺς τῶν αξιοπεριεργῶν της εποχῆς, θεατὲς μίας ἀλλῆς πραγματικότητος:

«- Ὅριστε, κύριε, ἐκφωνεῖ μεγαληγόρως, νὰ ἰδῇτε τὴν ὡραίαν πόλιν τῆς Ἰταλίας, τὴν Νεάπολιν, κυττάζτε πῶς ἄναψε τὸ ἠφαιστειοῦ τοῦ Βεζουβίου καὶ καίει καὶ οἱ ἄνθρωποι τρέχουν εἰς τὴν θάλασσαν διὰ νὰ φύγουν ἀπὸ τὸν καπνὸν καὶ τῆς πέτραις ὁποῦ πετάει... Κυττάζτε ἢ καρότσαις πῶς τρέχουν εἰς τοὺς δρόμους γεμάταις ἀπὸ ὡραίας πριμαντόναις.... Κυττάζτε τὰ διάφορα καταστήματα τί πλοῦτος ποῦ ἔχουν!....

Ὁ θεατὴς ἐμβλέπει ἀπλήστως καὶ ἐκθάμβως. Καὶ ὁ κύριος τοῦ πανοράματος, ἀφοῦ τὸν ἀφήσῃ ἐφ' ἱκανὸν ν' ἀπολαύσῃ τὸ θέαμα, ἐξάγει τὴν εἰκόνα, τὴν ἐναποθέτει διὰ ταχείας κινήσεως τῆς χειρὸς εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κιβωτίου, καὶ εἰσάγει ἄλλην, κατὰ πάντα ἀνάλογον, ἀφοῦ προηγουμένως κωδωνίσῃ δις ἢ τρίς προαναγγέλων ὅτι νέα ἐμφανίζεται εἰκὼν....»⁴².

Ακολουθοῦν ἄλλες θεαματικὲς εἰκόνες, ὅπως ἡ πολιορκία της Πλεύνας, ὁ μεγάλος ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, με χιλιάδες πληγωμένους καὶ σκοτωμένους, ἡ Βενετία, τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου, ἡ μάχη τοῦ Γιαννάκη τοῦ Αντεροβγάλη, ἡ ἀπόπειρα αυτοκτονίας τοῦ αυτοκράτορα Ροδόλφου με τὴν Βερτσέρα, κ.ά. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία καὶ τὴ χρονογραφία εἰλημμένες, οἱ οποίες του παρέχουν νέα καὶ ἀπροσδόκητα θέματα, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης καὶ ὁ υπουργὸς Σωτηρόπουλος⁴³.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο θέμα που θίγει ὁ *Καμπανίτης*, τὸ καφεσαντάν της πόλης τοῦ Πύργου, ας προσέξουμε τὸ ὅρος της περιγραφῆς, τὸ ἥθος τοῦ λόγου καὶ προπάντων τὰ θέματα που ἐπέλεξε ὁ Μ.Μ. νὰ ἀναδείξει στὴ δική του λογοτεχνικὴ ἐκδοχὴ ἐνὸς πατρινοῦ καφεαμάν: Κατ' ἀρχάς τὸ παρουσιάζει ὡς δείγμα της νεωτερικῆς διασκέδασης της πόλης (στὴν ὁποία ὁ λαὸς της Πάτρας μετέχει με ἐνθουσιασμό), καταγράφει τὰ χρησιμοποιούμενα μουσικὰ ὄργανα, ἐγκύπτει στὴν ἀνάλυση τοῦ τρόπου που ὁ ἀνδρικός πληθυσμὸς ἀπολαμβάνει τὸ θέαμα τῶν «... εὐρώστων κνημῶν» τῶν ἀρτιστριῶν, περιγράφει τὴν λιτὴ του σκηνή, τὸν χαμηλὸ φωτισμὸ, τὶς γυναῖκες αἰοδούς καὶ τὸν τρόπο πληρωμῆς τοὺς, με ἓνα ἐντελὸς διαφορετικὸ ὅφος λόγου ἀπὸ τὴν

41. Μ. Γ. Σέργγης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης...*, τ. Α', ὁ.π., 226-227.

42. Μ. Γ. Σέργγης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης...*, τ. Α', ὁ.π., 229.

43. Μ. Γ. Σέργγης (ἐπιμ.), *Μιχαὴλ Μητσάκης...*, τ. Α', ὁ.π., 231.

αντίστοιχη του *Καμπανίτη*. Ας συγκρίνουμε την αναπαράσταση της μεσο-λογίτισας αιοδού με την αμέσως επομένη:

«... Ἐπὶ τῆς πενιχρᾶς σκηνῆς του, ὑπὸ τὴν μαύρην τῶν γλωσσῶν τοῦ γκαῶ καπνιάν, ἐστέκετο μία γυναικα, φέρουσα παρδαλὰ φορέματα, κοντά, ἕως εἰς τὸ γόνα, ὑπὸ τὰ ὁποῖα διεφαίνοντο, ἀκάλυπτες, ἢ παχειές της γάμπες, σφιγμένες μέσα εἰς τὶς μαῦρες κάλτσες της, ντεκολτέ, μὲ βιαίως πουνδραρισμένα τὰ λευκά της μπράτσα, τὰ μισὰ της στήθη ἔξω, κόκκινη τὰ μάγουλα, καὶ τραγουδοῦσα. Ἄνοιγε τὸ στόμα της πλατύ, ἐπρόβαλλε τὸ πόδι, ἔφερε τὸ χέρι πρὸς τ' ἄριστερό της μάτι, τὸ τραβοῦσε ἀποκάτω, τὸ διέστελλε, καὶ οὐρλιάζε βραχνῶς:

- Regardez-moi dans l'oeil, dans l'oeil, dans l'oeil,

Regardez-moi dans l'oeil, dans l'oeil, dans l'oeil...

(...). Ἐπειτα τὴν διεδέχθη ἄλλη, καὶ ἐκείνην ἄλλη πάλι, ἐνῶ τὰ βιολιὰ καὶ τὰ κλαρίνα, ἐξακολουθοῦσαν νὰ γογγύζουν. Καὶ ἀφοῦ ἐτελείονε καθεμία τὸ τραγοῦδι της, ἔπαιρν' ἓνα δισκάκι ἢ ἓνα σακκουλάκι, καὶ κατέβαινε τὰ δύο-τρία σκαλοῦνια τῆς σκηνῆς, κι' ἄρχιζε νὰ γυρίζη, περιφέρουσα αὐτό, ἀνὰ τὴν σάλαν, μεταξὺ τῶν στοίχων τῶν εἰς τὰ τραπέζια καθημένων»⁴⁴.

Ἡ, ἀκόμη παραστατικότερα, ας απολαύσουμε τον μητσάκειο λόγο στην περιγραφή του καφεαμιάν στον Πειραιά:

«... Βαρεῖα ὁμίχλη καπνοῦ σκοτίζει τὴν ὄρασιν καὶ ὥς ὑπὸ πυκνὸν πέπλον μόνις διακρίνονται ἀπὸ τῆς εἰσόδου χειρονομοῦσαι ἐν φανταστικοῖς κινήμασιν ἄοριστοι ὄψεις. Συμμιγῆς θόρυβος φωνῶν, κραυγῶν, βλασφημιῶν, φιλονεικιῶν πληροῖ τὴν αἴθουσαν. Τὰ καθίσματα καὶ τὰ τραπέζια παράκεινται πλησιέστατα ἀλλήλοις, συνεσφιγμένα, συμπεπιεσμένα, παρεμποδίζοντα τὴν διάβασιν. Οἱ ὑπνέται μόνις κατορθοῦσι νὰ διέρχωνται διὰ μέσου αὐτῶν, βάλλοντες ὀξείας κραυγὰς πρὸς παραγγελίαν τῶν διατασσομένων ὑπὸ τῶν πελατῶν. Πρὸς τὸ βάθος κεῖται ὁ ὑψηλὸς μπάγκος τοῦ διευθυντοῦ ἐφ' οὗ ἀποτίθενται κύπελλα, κύαθοι, φιάλαι, ρίπτονται δ' ἐν κρότῳ τὰ χαλκὰ κέρματα, ἅτινα συνάζουν οἱ ὑπνέται. Πρὸς τὴν ἄλλην δὲ γωνίαν, ἄριστερᾶ, ἐγείρεται εἰδὸς τι ἐξέδρας, ἐφ' ἧς κάθηνται τρεῖς μουσικοί, παρ' αὐτοὺς δὲ τρεῖς γυναῖκες»⁴⁵. Μια του χορεύτρια, 14ετής, εἶναι Εβραία («μὲ ζωηροὺς μέλανας ὀφθαλμοὺς, μορφὴν προπετὴ καὶ εὐάρεστον, κόμην πλουσίαν κομψῶς ἀναδεδεμένην, φέρουσα κιτρίνην ἐσθῆτα ἐσφιγμένην ἐπιμελῶς περὶ τὴν ὄσφην καὶ περικνημίδας κατακοκκίνους»). Ὁρθία ἐπάνω στὴν μικρὴ ἐξέδρα, κινεῖ ἐπιτηδείως τα υπέροχα χέρια της καὶ τα κρόταλα που κρατεῖ, προβάλλει τὸ στήθος της, περιπλέκει τὶς κνήμες, καὶ τὸ πλήθος «θεᾶται ἡδυνόμενον» καὶ εκτονώνεται «πληττον διὰ τῶν ποδῶν τὸ ἔδαφος». Ἡ παρακαθημένη της τραγουδᾷ μια εὐθυμη «δημοτικὴν ῥοδήν», μια τρίτη, ὥριμη νεάνιδα, «... φέρουσα ἐπὶ τῆς φυσιογνωμίας ἀποτετυπωμένα προφανῆ τὰ ἴχνη τῆς ἀλήτιδος καὶ ἀτάκτου ζωῆς της» ἀδει «ἀνατολικὸν τι ἄσμα», μονότονο, βραδύ, νυσταλέο, μετέχον βόμ-

44. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Α', ὁ.π., 466-467.

45. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Β', ὁ.π., 399-400.

βου, γόου, παραπόνου και νανουρίσματος. Το ανδρικό πλήθος ναρκώνεται υπό την επήρειά του, εκστασιάζεται, ζητά με μανιώδεις κραυγές την επανάληψή του μόλις οι ύστατοι τόνοι του σιγάσουν⁴⁶.

Όλα τα παραπάνω ουδεμία σχέση έχουν με το υπεροπτικό, σαφώς αντιλαϊκό, υποτιμητικό ύφος του *Καμπανίτη*. (Ούτε καν το βόρειο γλωσσικό ιδίωμα της λαϊκής μεσολογγίτισσας αοιδού κατόρθωσε να αποδώσει ορθώς...). Ο Μ.Μ. τρέφει ιδιαίτερη και φανερή συμπάθεια στον λαό, την «τρίτη αθηναϊκή τάξη», γιατί κρίνει πως είναι γνήσιος, συμπεριφερόμενος με *αυθορμυσία*, ἐν αντιθέσει προς τον μιμητισμό της «δεύτερης τάξης». Ουδέποτε πάντως εξιδανίκευσε κάποιες λαϊκές συμπεριφορές, ούτε συνέπλευσε με τις αισθητικές του προτιμήσεις, ως λόγιος... Άλλο όμως το κριτήριο της *γνήσιας λαϊκής συμπεριφοράς* και άλλο της *αισθητικής* του...⁴⁷

3. Ο χρόνος συγγραφής του σημειώματος του *Καμπανίτη*

Κρίνω απίθανο να επιχειρήσε ιδιωτικά ταξίδια ο Μ.Μ. μετά τον Σεπτέμβριο του 1896, τον μήνα δηλαδή που έλαβε εξιτήριο από το *Δρομοκαΐτειο*, όπου νοσηλεύθηκε, με αίτηση του αδελφού του Παναγιώτη, από τις 17 Απριλίου του ίδιου έτους. Η οικτρή οικονομική του κατάσταση, αλλά και η «σκοτισμένη» διανοητική του ζωή κρίνω πως δεν θα του επέτρεπαν τέτοιες πολυτέλειες⁴⁸, που τόσο έθελγαν τις επιθυμίες του... Από το 1897 κ.ε. ο Μ.Μ. είναι έρμαιο του διανοητικού σκότους... Στις 6 Ιουνίου 1916 επιβεβαιώθηκε ο προαναγγελθείς από το 1897 θάνατός του...

4. Το ψευδώνυμο *Καμπανίτης*

Όπως αναλύω αλλού, σπανίως ο Μ.Μ. υπέγραφε τις συνεργασίες του με το πλήρες του ονοματεπώνυμο. Έχω καταγράψει πάμπολλα ψευδώνυμά του⁴⁹, όχι πάντως το *Καμπανίτης*. Ο άγνωστος συνεργάτης της εφημερίδας *Εμπρός* το επέλεξε μάλλον ως σημαίνον τον γνωστόν μας καμπανίτη οίνο (σαμπάνια) ή πιθανότερον τον Γουλιέλμο Σαμπλίτη (*Guillaume Ier de Champlitte*, 1160 - 1209), τον Γουλιέλμο Α΄ της Αχαΐας, έναν από τους ηγέτες στην Δ΄ Σταυροφορία και πρώτο *Πρίγκιπα της Αχαΐας* (1205 - 1209), γνωστόν ελληνιστί και ως *Καμπανίτη*. Αν ισχύει το δεύτερο, ότι επέλεξε δηλαδή ένα ιστορικό πρόσωπο που συνδέεται με την ιστορική παράδοση της Πάτρας και της Αχαΐας, αυτό πιθανώς μαρτυρεί για την καταγωγή του.

5. Ο Μ.Μ. δεν συνεργάστηκε με την εφημερίδα *Εμπρός*

Θα μπορούσε κάποιος να το επικαλεσθεί ως επιχείρημα. Γνωρίζουμε μετά βεβαιότητα ότι τα έτη 1895 και 1896⁵⁰ είχε συνεργασία με το *Σκριπ* του Ευαγγ. Κουσουλάκου, τον μεγάλο αντίπαλο (περισσότερον για προσω-

46. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Β΄, ό.π., 399-400.

47. Πρβλ. Μ. Γ. Σέργης, *Αστική Λαογραφία...*, ό.π., 540.

48. Εκτενή αναφορά σ' αυτά βλ. στο Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Α΄, ό.π., 52-58.

49. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Α΄, ό.π., 16.

50. Μ. Γ. Σέργης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Α΄, ό.π., 14.

πικούς λόγους, παρά ιδεολογικούς) του Καλαποθάκη και του *Εμπρός*. Εκτός αν υποθέσουμε ότι ο Μανιάτης την καταγωγή εκδότης του έπεισε τον ομοχώριο Μ.Μ. να συνεργασθούν, στο πλαίσιο της συμπράξεως που επέτυχε με πολλούς λογοτέχνες της εποχής του: Παπαδιαμάντη, Μωραϊτίνη, Παλαμά, Ροΐδη, κ.ά.⁵¹.

Συμπερασματικά

Ο *Καμπανίτης*, ο άγνωστος συνεργάτης του *Εμπρός*, κρίνω πως ήταν ένας από τους λάτρεις της μητσακικής «λογοτεχνικής δημοσιογραφίας»· φαίνεται πως είχε διαβάσει το *Πανόραμά* του και τις σημειώσεις που δημοσίευε στο *Μερικά φύλλα έκ του ιδιαιτέρου σημειωματαρίου μου*⁵², τον τίτλο του οποίου «αντιγράφει» εν μέρει. Ήταν πιθανώς κάποιος από τους δεκάδες ανταποκριτές που είχε στη διάθεσή της η εφημερίδα όχι μόνον στον ελλαδικό, αλλά και στον βουλγαρικό (π.χ.) ακόμη χώρο· αυτό συνιστούσε (όντως) μια εκπληκτική καινοτομία στην ιστορία του ελληνικού Τύπου, αν μάλιστα συνυπολογίσουμε τα τηλεγραφήματα που δημοσίευε από ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, στοχεύουσα στην ταχύτερη και εγκυρότερη ενημέρωση του κοινού της.

Ο επαρχιακός ανταποκριτής του *Εμπρός* ή ο αναλαβών δημοσιογραφική αποστολή στην Πελοπόννησο *Καμπανίτης*, επιχείρησε, στις σύντομες «ταξιδιωτικές εντυπώσεις» του, να πραγματευθεί δύο θέματα, τα οποία ο «μαιτρ» Μ.Μ. είχε διεξέλθει στο παρελθόν με θαυμαστόν τρόπο. Δεν τίθεται ζήτημα ποιοτικής συγκρίσεως... Μας ενδιαφέρει όμως η καταγραφή του ανταποκριτή ως λαογραφική πηγή, γι' αυτό και την επέλεξα ως αφορμή για τη μελέτη των *ελληνικών συμπεριφορικών ηθών* στα τέλη του 19^{ου} αι. Γιατί η Λαογραφία, όπως έχω επισημάνει και αλλού⁵³, είναι πρωτίστως η επιστήμη της μελέτης τους... *Ήθη, στάσεις, συμπεριφορές, ιδέες, ιδεολογήματα, κατασκευή ιστορικών μύθων, πολιτιστική κατανάλωση, λαϊκή αισθητική* πραγματεύεται (αναδεικνύει) η παρούσα εργασία...

SUMMARY

Manolis G. Sergis, *In Memory of Michael Mitsakis: One hundred and five years after his death. (On the occasion of an «unidentified» publication of the newspaper Embros).*

In this study, which is dedicated to the memory of the journalist and able writer Michael Mitsakis (1863-1916), I prove with five arguments that the «unidentified» publication (1897) in the newspaper *Embros* (launched by Dem. Kalapothakis) enti-

51. Π. Καρκόπουλος, *200 χρόνια ελληνικού Τύπου, 1784-1984*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1984, 103.

52. Μ. Γ. Σέρρης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης...*, τ. Β', ό.π., 693 κ.ε.

53. Βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Σέρρης, *Τηλεόραση και σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός (με αφορμή τα 50 έτη λειτουργίας της Δημόσιας Τηλεόρασης στην Ελλάδα, 1966-2016)*, Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2020, 49.

tled *Εκ του σημειωματαρίου μου. Επαρχιακά φαινόμενα* (= *From my notebook. Provincial phenomena*) under the pseudonym *Kambanitis* does not belong to M. Mitsakis. This possibility was recently hinted by a known greek historian but not stated explicitly undoubtedly due to the nature and scope of her work. The arguments I use are as follows: 1. The entirely different perception of the Great Idea by *Kambanitis* and M. Mitsakis, 2. The by far different style of writing of the two men, 3. The year *Kambanitis*' text was written (1897), 4. The fact that this pseudonym does not belong to M. Mitsakis, 5. The fact that he never cooperated with the newspaper *Embros*.